

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕФЛЕКСІЇ ЯК ЯВИЩА, ПРОЦЕСУ, СТАНУ, ВЛАСТИВОСТІ

Ярослава БУТЕРКО

Copyright © 2008

Постановка суспільної проблеми. В сучасній психологічній науці спостерігається інтенсивне зростання досліджень проблем рефлексії, поглиблений аналіз її теоретичних засад та методів експериментування. Фундаментальність даної проблеми засвідчує те, що без аналізу рефлексивних процесів неможливе достатньо повне розуміння таких основоположних феноменів людської психіки, як довільність, самосвідомість, мислення, творчість. Власне, і сама психологія об'єктивно можлива лише на основі відповідної здатності – *рефлексивної властивості*, яка дає змогу диференціювати психічне, конституювати його як предмет пізнання.

Особливістю сучасної людини є масова (стереотипна) свідомість, яка орієнтується не на процес пізнання, а на володіння, перенесення акцентів на “тут” і “тепер”, горизонтальне мислення (П. Тілліх), котре не володіє рефлексивною глибиною і тому не здатне допомогти людині подолати відчуження як від світу речей (К. Маркс), так і від самої себе (Ж. Лакан). Рефлексія дозволяє людині перейти від буттєвого рівня свідомості до рефлексивного (Б. Братусь), подолати “розщеплення свідомості” (З. Фройд), зробити себе і світ об'єктом вивчення і ввести ці знання до структури своєї особистості, таким чином усунувши відчуження і щодо світу, і стосовно самої себе.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми. В сучасній філософській і психологічній літературі термін “рефлексія” досить поширений. Проте більшість його гносеологічних характеристик обмежується уявленнями, які співвідносяться із дослівним перекладом цього слова з латинської – “повернення назад” для заглиблення у те, що відбулось, і на цій основі пізнання найпотаємніших глибин буття через активність людини.

Значний внесок у теоретичний аналіз проблеми – диференціацію та конкретизацію пред-

мета рефлексії – зробили такі вчені, як Б. Ананьєв, Л. Божович, С. Рубінштейн, В. Роменець, В. Столін, П. Чамата [1; 9; 44]. Гносеологічні характеристики рефлексії та їх вираження у мисленневих і пізнавальних процесах розкрито у працях Г. Антипова, О. Огурцова, В. Зарецького С. Степанова, І. Семенова [5; 21; 37; 50; 51]. Питання інтелектуальної та особистісної рефлексії розроблялись у дослідженнях В. Давидова, Г. Голіцина, Б. Ельконіна та інших [17; 18; 60]. Проблемам з'ясування генетичних чинників рефлексії присвячено чимало наукових праць, виконаних у психологічній школі С. Максименка [32; 33].

В останні роки збільшилася кількість досліджень, у яких рефлексія виступає не лише як суттєвий компонент будь-якого іншого процесу, а й як предмет спеціально-психологічного вивчення. Такими є дослідження І. Котик механізмів рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини [29]; вивчення М. Варбан ролі рефлексії у професійному становленні майбутнього фахівця [8], розробка Т. Комар взаємозв'язку розвитку рефлексії та соціалізації підлітків [28], обґрунтування І. Пономаренко методологічних засад діагностики та корекції відхиленої поведінки у підлітків з низьким рівнем розвитку рефлексивності [40], визначення Н. Пеньковською особливостей становлення рефлексії у молодшому шкільному віці [38], аналіз Н. Деевою рефлексивних механізмів переживання кризи та зміни ціннісно-сислової сфери особистості [19] та ін. При цьому варто зазначити, що залежно від галузі, в якій проводилися психологічні дослідження, підкреслюється той чи інший аспект або ракурс розгляду рефлексії. Слід врахувати і те, що рефлексія характеризується досить вираженою невизначеністю свого понятійного статусу і місця у системі психологічних категорій і понять. Вона здебільшого розглядається з позицій різних базових

психологічних категорій, однак сама недостатньо чітко осмислена стосовно своєї якісної змістової визначеності та значеннєвої специфіки. Така “понятійна невизначеність” – явний індикатор проблемності уявлень про сам предмет, свідчення його недостатнього категоріального і концептного опрацювання.

Через виняткову складність і специфічність властивості рефлексії матеріал, що стосується проблематики рефлексії, також є вкрай різнобачним і мало структурованим. Цей факт з особливою гостротою ставить проблему вищлення власне психологічного змісту даного поняття, а також висвітлення питання типологізації рефлексивних феноменів.

Тому **мета статті** – розглянути рефлексію як комплексну внутрішньопсихологічну проблему, конкретизувати наукові уявлення про сутність даного категоріального поняття, показати, що рефлексія є єдиним активним смисловим центром особистості.

Ключові поняття: *рефлексивні процеси, діяльнісне рефлексування, регулятивний інваріант, психологічний механізм рефлексії, рефлексивні дії.*

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ОБГРУНТУВАННЯМ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Проблеми рефлексії вивчали такі відомі психологи, як Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, П.П. Блонський. Під час їх досліджень були виявлені важливість і значення рефлексії для становлення і розвитку особистості людини, встановлено, що рефлексія – утворення комплексне, яке має складну і багаторівневу структуру. Пізніше з'явилися спеціальні дослідження проблем рефлексії, які здійснювалися під керівництвом О.С. Анісімова, А.В. Карпова, В.А. Лефевра, І.Н. Семенова, С.Ю. Степанова, Г.П. Щедровицького. Однак уже навіть при теоретичному розгляді зазначеної проблеми виникають істотні труднощі, зумовлені надзвичайною широтою і варіативністю підходів до дослідження *психології рефлексивності*. На даний час відсутня не тільки цілісна узагальнювальна психологічна концепція рефлексії, а й єдиний концептуальний підхід до її розробки, що, своєю чергою, є підґрунтям для еклектичності та емпіризму уявлень у даній сфері наукового пізнання.

Багатогранність проявів самого феномена, з одного боку, відсутність єдиної філософської заданості (визначеності) даного поняття – з іншого, призвело до того, що термін “рефлексія” охоплює дуже багато аспектів, і не завжди дослідники, котрі використовують його, розуміють під ним однаковий зміст. Досить часто цим терміном у різних психологічних працях називають явища, для опису яких краще використовувати інші терміни – “емпатія”, “аналіз”, “категоризація”, “сприйняття” і т. п. В останні роки в літературі були здійснені спроби систематизації різних підходів, поглядів, точок зору на сутність рефлексії. Однак більшість з них зводилися здебільшого до пошуку загальних рис і сторін у всіх визначеннях рефлексії і до їх класифікації, у результаті чого цей науковий термін навіть почав втрачати свою специфічність. Та й сам предмет – рефлексія – більшою мірою розкритий лише у загальному плані і переважно в гносеологічному аспекті, а не як онтологічно наявна система певних закономірностей психічної реальності.

Важливим при дослідженні рефлексивності є той факт, що рефлексія характеризується достатньо вираженою невизначеністю свого понятійного статусу і місця у системі психологічних понять. Так, вона розглядається з позицій різних базових психологічних категорій (діяльності, дії, психічних процесів, здібностей та ін.). Проте сама вона недостатньо чітко осмислена теоретично стосовно своєї якісної визначеності і специфіки. Така “понятійна невизначеність”, на думку А.В. Карпова, – явний індикатор значеннєвої розмитості уявлень про сам предмет, свідчення його недостатньої диференційованості. Рефлексія, через свою багатогранність і різноякісність, вимагає комплексного і різнобачного вивчення. Доречно розглядати не рефлексію взагалі, не часткові її вияви і різновиди, а рефлексію в основних модусах і специфікаціях, таких як “здатність – процес – властивість – стан”. При цьому треба врахувати, що сутнісна особливість рефлексії полягає в тому, що, хоча вона й може бути подана як здатність, процес, властивість, стан, все ж не зводиться ні до одного з них, оскільки лише синтез указаних модусів становить її якісну визначеність. Іншими словами, “рефлексія – це одночасно і властивість, котра унікально характерна лише людині, і стан усвідомлення чогось, і процес презентації психіці свого власного змісту” [24, с. 86].

1 – рефлексія як здатність людини осмислювати способи, методи, засоби оперування одержаною інформацією

2 – рефлексія як процес, спрямований на організацію та регуляцію активності поведінки і діяльності

4 – рефлексія як властивість, котра визначає міру суб'єктності регуляції діяльності, поведінки, вчиняння

3 – рефлексія як стан рефлексування змісту суб'єктивного світу особистості

Рис. 1.
Основні модули психологічного розуміння рефлексії як феномена

Розглянемо рефлексію як специфічну психічну реальність, яка синтезує у собі основні риси всіх базових компонентів психіки (*рис. 1*).

Вона, природно, як базова **здатність** суб'єкта, завдяки якій уможливується усвідомлення і регуляція ним своєї життєдіяльності, має свої особливості. Специфіка її – у спрямованості не на зовнішній світ, а на сам спосіб його пізнання. Тому про рефлексію можна говорити тоді, коли суб'єкт діяльності розрізняє думку про предмет і сам предмет думки. У цьому випадку з'являється можливість принципово нового типу взаємодії з дійсністю, даною вже не безпосередньо, а у формах мислення [34, с. 197].

Досвід, одержаний завдяки виділенню абстрактних об'єктів та оперування ними, дозволяє людині звільнити свідомість від влади об'єктів гіпостазованих, виходити у *позицію самовизначення*. Ще більше можливостей надає людині оволодіння соціально-культурним досвідом, який, на думку А.В.Фурмана, "відбувається двома способами – через зовнішні впливи соціуму на особистість і через смислове занурення індивіда у власний ментальний досвід (реально пережитий та ідеально досягнутий)" [53, с. 7]. Саме у другому випадку, зазначає вчений, особа навчається на підвалинах власного матеріального і духовного життя, а результатом є саморозвиток та утвердження самоактивності, зумовленої змінами у психологічній організації внутрішнього світу індивіда.

Розуміння рефлексії як ментального досвіду викладене у працях М.О. Холодної [56]. На рівні ментальних структур дослідниця виділяє три рівні досвіду, кожний з яких виконує свої функції: когнітивний уможлиблює оперативну переробку поточної інформації про актуальну дію на різних рівнях пізнавального відображення; метакогнітивний здійснює мимовільну регуляцію процесів переробки інформації

і довільну, свідому організацію власної інтелектуальної активності; інтенційний досвід долучає ментальні структури, котрі зумовлюють суб'єктивні критерії вибору щодо певної предметної сфери, до певного напрямку пошуку рішення, до адекватних джерел інформації та до суб'єктивних засобів її подання тощо. Рефлексивні процеси входять до складу метакогнітивного досвіду і визначаються як "довільний інтелектуальний контроль", базовими для існування якого є наступні здібності: а) планувати; б) передбачати наслідки ухвалюваних рішень; в) оцінювати етапи власної інтелектуальної діяльності; г) припиняти або пригальмовувати інтелектуальну діяльність на будь-якому етапі її виконання; д) вибирати і модифікувати стратегію власного навчання.

В.Я. Бугорін розглядає два рівні процесів переробки інформації. Перший (предметний) характеризується привласненням людиною відомостей, що поступають про предмети та явища природної і соціальної дійсності, і долученням їх у систему особистісних знань; другий (власне рефлексивний) означає усвідомлення: а) факту дії соціальної інформації; б) її ролі і місця в життєдіяльності людини; в) акту рефлексивної трансформації отриманої інформації в особистісне знання [11, с. 158]. Рефлексія, таким чином, виявляється репрезентом у свідомості людини механізмів і форм її довільного контролю над процесами генерації інформації, розвитку і функціонування останньої, а здатність до рефлексії розглядається як "уміння реконструювати й аналізувати план побудови власної або чужої думки, що розуміється у широкому сенсі – як уміння виділяти у ньому його зміст і структуру, а потім, об'єктивувавши їх, опрацювати відповідно до цілей, які ставляться" [24, с. 36].

Зазначений аналіз наукових праць показує, що рефлексія як здатність виявляється в

усвідомленні інформації, впорядкуванні знань суб'єкта, його уявлень про світ, а також як осмислення способів, методів і засобів оперування інформацією, що невинно надходить. Оскільки інформація висвітлює ідеальний план здійснення цілей, то усвідомлення її призводить до зняття невизначеності, обмеження у програмах ситуативної поведінки, у виборі дій і вчинків. Людина здійснює порівняння відомостей про те, що робиться, з тим, що вже зроблене, що передбачалося або передбачається здійснити, що повинно бути зреалізоване. Інформація, що надходить, порівнюється з моделлю майбутнього, яка є у суб'єкта (у цьому, власне, мета рефлексії), і на основі такого прогноуючого порівняння виробляється план дії, здійснюється активне управління своєю (і чужою) поведінкою, спрямованою на розв'язання певної життєвої задачі чи проблеми.

Переважає більшість конкретно-наукових розвідок рефлексії пов'язані з дослідженням її як *процесу*, а точніше – специфіки **рефлексивних процесів** у різних видах діяльності, зокрема:

1) при розв'язанні різноманітних мисленневих задач (як вияв умов усвідомлення системи власних дій та їх засад); тут рефлексія розуміється як мислення, спрямоване на самого себе, на власні процеси і продукти;

2) при комунікаціях й у спільній діяльності (вияв умов рефлексивного виходу у позицію “над”, “поза” та ін., перш за все в імітаційних та організаційно-діяльнісних іграх, за умов колективного розв'язування проблем; при взаємовідносинах в організаційних системах); у цьому разі фактично демонструється процес породження рефлексивних процесів;

3) при самовизначенні суб'єкта всередині власного уявлення про себе (встановлення внутрішніх орієнтирів і способів розмежування Я і не-Я).

Специфіка цих процесів зумовлена різноманітними реально-практичним ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, що вимагає від неї розвинутого вміння “вписатися”, скоординувати свої автономні дії з діями інших людей.

Дослідження рефлексії проводяться у предметному форматі більшості гілок психологічного знання: рефлексивні процеси вивчаються в соціальній психології у зв'язку з проблемами групової взаємодії, міжособового спілкування, соціальної перцепції, емпатії [2; 36]; у загальній психології – у форматі проблем самосвідомості і саморозвитку особистості [7; 27;

46; 48; 61], регуляції пізнавальних процесів і діяльності [4; 10; 35; 43; 63]; здібностей і довільної активності [15; 17; 21; 23; 50]; у віковій психології в аспекті їх генезису і способів формування [6; 9; 20; 33], а також у медичній, педагогічній, організаційній психології та психології управління [3; 13; 22; 24; 26; 39; 54]. Як відзначає І.Н. Семенов, на сьогодні, крім поглиблення традиційної проблематики вивчення рефлексії, відбувається взаємодія психології рефлексії на базі міждисциплінарних досліджень з етнографією (М.М. Муканов, П. Тульвісте), психосемантикою (В.В. Столін), психолінгвістикою (Р.М. Фрумкіна), соціологією і цілою низкою філософських дисциплін (Д.І. Дубровський, В.П. Зінченко, В.А. Лекторський, А.Г. Спіркін та ін.) [50, с. 101].

Питання про типологізацію рефлексивних процесів вирішується в сучасній психології неоднозначно, при цьому автори розходяться в думках щодо самої такої можливості. Зокрема, Д.І. Дубровський і Суарес Родрігес, вважаючи рефлексію “цілісним” феноменом, відкидають можливість типологізації її форм та імовірних проявів [3]. Проте більшість авторів: І.Н. Степанов, С.Ю. Семенов, А.Б. Холмогорова, В.І. Слободчиков та ін. – пропонують різні класифікації процесів рефлексій, розходячись у критеріях виділення їх типів [46–51].

Найбільш розгорнена класифікація процесів рефлексій і феноменів, що враховує більшість основних підходів до їх вивчення, була запропонована І.Н. Степановим і С.Ю. Семеновим [50; 51]. Намагаючись подолати звуженість у розумінні поняття “рефлексія”, автори узагальнили основні психологічні трактування рефлексивних процесів, наведені в роботах А.В. Петровського, Л.С. Виготського, В.В. Давидова, О.М. Матюшкіна, О.К. Тихомирова [12; 35] та інших вітчизняних психологів, зазначивши, що феномен рефлексії вивчається в наступних основних аспектах: комунікативному, кооперативному, особистісному, інтелектуальному.

1) *Комунікативний* аспект. Рефлексія розглядається як істотна складова розвинутого спілкування і міжособового сприйняття, як специфічна риса пізнання людини людиною, а відтак тут завжди мають місце “роздуми за іншу особу”, актуалізується здатність зрозуміти, що думають інші люди, й усвідомити кожним комунікантом те, як він сприймається партнером по спілкуванню.

2) *Кооперативний* аспект рефлексії. Він найбільш актуальний при аналізі суб'єкт-суб'єктних видів діяння і відіграє певну роль у забезпеченні проектування колективної діяльності з урахуванням потреби координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, а також кооперації їх сумісних дій. При цьому рефлексія розглядається як вивільнення суб'єкта від процесу діяльності, як його вихід у зовнішню позицію щодо неї.

3) *Особистісний* аспект рефлексії. Цей аспект виявляється, з одного боку, в побудові нових образів себе у результаті спілкування з іншими людьми й під час активної діяльності, яка знаходить реалізацію у ситуативно адекватних учинках; з іншого – він конкретизується у виробленні більш ґрунтовних й адекватних знань про світ. Тому рефлексія є не лише принципом диференціації в кожному розвиненому та унікальному людському Я його різних підструктур (“Я – фізичне тіло”, “Я – біологічний організм”, “Я – соціальна істота”, “Я – суб'єкт творчості” та ін.), а й засобом чи “інструментом” інтеграції Я в неповторну цілісність, котра не зводиться ні до однієї з її окремих складових, ні до їх механічної суми.

4) *Інтелектуальний* аспект рефлексії. У цьому випадку вона розуміється як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з наочною ситуацією власні дії. Крім того, розгляд рефлексії в її інтелектуальній проекції сприяє розробці проблеми визначення психологічних механізмів теоретичного мислення.

Науковці багато уваги приділяють співвідношенню рефлексії і самосвідомості й, зокрема, Я-концепції [16; 27]. Організація рефлексивних процесів людини має, на думку Т.А. Кислиціної, наступні параметри:

– *самооцінка*: людина схильна відноситися до інших так само, як до самої себе, тому неадекватна самооцінка спотворює процес рефлексії як сприйняття і розуміння процесу спілкування з іншими;

– *диференційованість*, що виявляється у ступені деталізації уявлень про себе і визначає глибину і точність бачення інших, причому в оцінюванні інших Я-концепція відіграє роль специфічної точки відліку;

– *рівень інструментальності* у підході до самого себе, підтверджує наявність високої саморефлексії: використовувати себе як інструмент власної діяльності можна, лише здійснюючи рефлексивний аналіз ситуації, вимог, свідомо керуючи власним розвитком.

Ґрунтовний аналіз Я-концепції як важливої внутрішньої реальності взаємозалежної організації психіки, поведінки та духовних станів здійснений О.Є.Гуменюк [16]. Вона розкриває циклічність психологічного механізму самостворення Я-концепції учня залежно від інноваційних періодів модульно-розвивального метапроцесу, аналізує фактори, які активізують в учнів внутрішнє вчинкове поле самобачення з різних рефлексивних позицій та самоустановчих модальностей.

Через складність і принципову нерозчленованість рефлексії багато дослідників, використовуючи термін “рефлексивні процеси”, виділяють в них окремі етапи. Так, А.А. Тюков [52, с. 72] розглядає рефлексію як процес, а точніше, “цілісну сукупність багатьох процесів, котрі пов'язують дві сфери – свідомість і мислення”. Він виділяє шість основних компонентів “психологічного механізму процесу рефлексії”: рефлексивний вихід, інтенційність, первинну категоризацію, конструювання системи рефлексивних засобів, схематизацію рефлексивного змісту, об'єктивацію рефлексивного опису діяльності [Там само].

Отже, залежно від тієї сфери чи галузі, в якій проводиться дослідження, вчені виділяють певний ракурс рефлексії, акцентують той чи інший її аспект. Широкий спектр досліджень зумовлений тим, що рефлексивні процеси закономірно долучені до регуляції практично всіх сфер людської життєактивності.

Процес рефлексії розгортається завжди на фоні відповідного *стану – стану рефлексування*. Власне, рефлексія як стан, тобто фактично “даність, презентованість психіки самій собі”, є не просто реальність, а реальність, максимально очевидна з суб'єктивного погляду, єдино достовірна для суб'єкта. Аналіз наукової літератури показує, що декларативно – на рівні загальних уявлень – приналежність рефлексії (точніше, рефлексування) до психічних станів не викликає сумнівів. Реально ж даний стан виявляється дуже слабо задіяним і до понятійного апарату психології станів (у саму проблему в цілому, і в конкретні дослідження, і навіть у “номенклатуру” – систематику станів, тобто до різних класифікацій і таксономічних схем типів і видів психодуховних станів). Склався своєрідний “науковий стереотип”, згідно з яким рефлексування – це, звичайно, стан, але дуже специфічний стосовно інших. Особливістю його є те, що він (на протигагу майже всім іншим

психічним станам) принципово не має власного змісту. Стан рефлексії — це завжди рефлексування чогось іншого, іншого змісту (або зовнішнього щодо суб'єкта, або внутрішнього). “Рефлексія як психічний стан “прозора”, невловима для виявлення суб'єктом змісту її самої. І лише завдяки властивості “беззмістовності” вона може виконувати свої основні функції — бути засобом експлікації будь-якого іншого стану, будь-якого іншого змісту суб'єктивного світу, будь-якого фрагмента психіки і психічного у цілому” [24, с. 134].

Рефлексія як стан — це форма, котра може наповнюватися різним змістом. Тут цілком доречно відома “метафора дзеркала”: так само, як і ідеальне дзеркало не можна побачити, а можна побачити лише відображені ним предмети, рефлексію не можна “відчути”, але можна завдяки ній репрезентувати якийсь інший зміст психічного, зокрема стан. А.В. Карпов, аналізуючи специфіку та унікальність рефлексії як психічного стану, її вторинність і похідний характер, вказує на її статус *метастану*. Оскільки “предметом, змістом рефлексії як психічного стану може бути будь-який інший психічний стан (і, звичайно, не тільки стан), то рефлексія може виконувати і виконує щодо всіх інших психічних станів функцію їх інтеграції у структурі актуального Я, забезпечує суб'єктність як таку. І тому вона об'єктивно є утворенням вищого рівня інтеграції, ніж будь-який з первинних станів. Тим самим ми знов приходимо до висновку... про слушність трактування рефлексії як своєрідного інтегрального психічного стану, *метастану*” [24, с. 136].

Рефлексія як стан, “накладаючись” на будь-який інший психічний стан, породжує *нову якість* — усвідомлюваність суб'єктом своїх власних станів. Можливий також особливий випадок, коли предметом рефлексії може стати вона сама; у цьому разі мовиться про “рефлексію над рефлексією”, про “авторефлексію” і т. п. При цьому не виникає якісно нового стану: суб'єкт переживає ту ж саму рефлексію, хоч і складнішу кількісно та глибшу. Отож рефлексія над станом рефлексії не породжує якої-небудь принципово нової риси, а лише знаменується ускладненням самого стану рефлексії як метастану.

Загальноприйнято, що, разом з рефлексією як психічним процесом і психічним станом, існує **рефлексія** як деяка **психічна властивість**, як особлива якісна характеристика суб'єкта і його психіки в цілому. Це — унікаль-

на для людини властивість, котра виділяє її серед усіх інших живих істот, надає специфіки і винятковості людській психіці. Л.С. Рубінштейн виділяв два основних способи існування людини. Перший — життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких проживає людина (кровно-родинні стосунки, найближче коло друзів, підсумковий набір соціальних ролей); другий — пов'язаний з появою власної внутрішньої рефлексії. Остання “ніби зупиняє безперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина неначе займає позицію над життям. Це вирішальний, поворотний момент... Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах — до моральної нестійкості), або інший шлях — до побудови морального людського життя на новій свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя” [45, с. 256].

У більшості досліджень рефлексивність трактується як властивість, риса. Однак вона не є організаційною складовою загальної категорії “психічна властивість” і не вивчається у рамках парадигматики властивостей і здібностей. У змістовому контексті концепції рефлексивно-перцептивних здібностей Н.С. Лейтес, А.О. Реан, Н.Л. Коломінський та інші виділяють рефлексивно-перцептивні вміння і навички [46, с. 340–342]. Н.Г. Гаранян і А.Б. Холмогорова визначають рефлексію як здатність до саморозуміння, до звіту про власні особистісні властивості, про наявність психологічних характеристик в образі Я і про міру їх нюансованості та диференційованості. В.І. Гінецинський [14, с. 122] характеризує рефлексію як “здатність (властивість, атрибут) психіки відображати у собі свої власні стани”. На думку А.В. Карпова, В.В. Пономарьової, І.М. Скитяєвої, так само як у процесуальному аспекті рефлексія — це процес іншого, вищого рівня інтеграції стосовно всіх інших відомих сьогодні процесів, рефлексія як властивість є утворення вищого рівня інтегрованості, структурованості, системності. Їй властива особлива *функція* — *трансформаційна*. У своєму ситуативному вияві рефлексія видозмінює характер дії багатьох інших закономірностей і феноменів. Її конкретна дія — це одночасно і своєрідний відхід від строгої об'єктивності у перебігу психологічних закономірностей, і підвищення міри суб'єктності регуляції активності, поведінки, спілкування. Проте ця ж функція може мати і надситуативні формовтілення. І тоді вона постає

основою для іншої, власне *генеративної функції*. Рефлексія “над діяльністю”, “над собою”, “над своїм становищем у соціальному довіллі” і т. д. — це, звичайно, не тільки і не стільки констатація чого-небудь, а засіб розвитку діяльності й особистості, зміни її статусу. “Рефлексивні паузи, моменти “усунення” від ситуації, “зусилля, спрямовані на те, щоб розібратися у собі”, а також всі інші однопорядкові з ними феномени виконують функцію генезису, розвитку. Тому особистість (і всі форми її взаємодії зі світом), виявляючись у рефлексії, в ній же й формуються, — так само як завдяки цьому розвиваються форми взаємодії особистості з дійсністю” [24, с. 129].

Водночас специфічність самого феномена рефлексії полягає у тому, що за самою своєю природою рефлексія — “апогей суб’єктивності” (точніше, суб’єктності); це — сфера усвідомленого як довільного, тобто залежного від суб’єкта, від його волі, а тому не цілком об’єктивного” [24, с. 8]. Відтак рефлексія — це та сфера, де існують (і реально діють) максимальні можливості для “відступу” від об’єктивних законів і закономірностей.

Саме завдяки рефлексії і свідомості у цілому стає зрозумілим, чому поведінка людини часто не подібна на об’єктивно зумовлене функціонування багатьох інших систем, а нерідко непередбачувана, суперечлива і навіть ірраціональна. На думку А.В. Карпова, І.М. Скітєвої, у структурі психіки тісно переплітаються дві системи механізмів її функціональної організації — об’єктивна і суб’єктивна [25, с. 78]. Змістом цієї другої системи є, власне, рефлексивні процеси і механізми. Чим більш розвинені вони, тим більшою мірою домінує друга система регуляції, тим поведінка суб’єкта набуває більш опосередкованого, непередбачуваного характеру. Все це емпірично конкретизується у властивості довільності поведінки і діяльності. Друга система може не тільки регулювати міру вияву закономірностей першої, а й “відкривати”, експлікувати ці закономірності суб’єктові для імовірного довільного використання. Тоді суб’єкт виявляється у змозі, головню через рефлексію, керувати не тільки своєю поведінкою, а й почасти й самими закономірностями, за яких уможливується поведінка.

Проведений аналіз літературних джерел дає змогу зробити висновок, що сама *властивість рефлексії* — *максимально узагальнена, інтеграційна психічна риса-якість людини*.

Вона однопорядкова за складністю феномена свідомості в цілому, й тому як властивість повинна бути віднесена до розряду максимально складних — системно-синергійних якостей психіки.

Завдяки рефлексії людина одержує можливість принципово нового типу взаємодії із дійсністю, даною вже не безпосередньо, а у формах мислення. Вона не лише оперує абстрактними об’єктами, намічає шляхи виходу з апріорних станів і ситуацій, а ще й мислить у категоріях як реального існуючого, так і потенційного розвитку. Вихід за межі емпіричного формату природної установки відображати світ активізує здатність переосмислення змісту власної свідомості, уможливорює вихід у позицію самовизначення. Засобом рефлексії “людина усвідомлює буття загалом, саму себе і свої межі”, — відмічав Карл Ясперс.

Можливість здійснення рефлексії пов’язана із внутрішньою готовністю до розвитку. Дослідники Т.В. Комар, Т.В. Разіна, І.Н. Семенов, С.Ю. Степанов, В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв вважають, що пусковим механізмом рефлексії у цьому разі є наявність певної *проблемно-конфліктної ситуації* або нерозв’язаного на діяльнісному рівні протиріччя, яке треба розв’язати чи зняти для досягнення поставленої мети [28; 41; 46; 47; 50; 51]. Інші науковці — І.О. Котик, Є.Б. Старовойтенко, пов’язують дію цього механізму з властивою людині пізнавальною активністю, цікавістю, пошуковою поведінкою, спрямованими на аналіз самої себе без потреби зреалізувати пряму практичну ціль [29; 49]. І. Караліотас виділяє у рамках активності суб’єкта три типи ситуацій, які “запускають” рефлексивні процеси, — невизначеність, перешкоду і несподіваний для людини розвиток ситуації [62]. У цьому контексті А.В. Фурман обґрунтовує чотири класи джерел проблемності, ступінь рефлексивності мисленнєвого процесу яких різна: суб’єктивно-особистісна невизначеність, інтелектуальне утруднення, пізнавально-смілова суперечність і інваріантно-сенсова суперечність [див. 54, с. 47–50].

Після того, як потреба в рефлексії виникла, відбувається певна внутрішня робота: переосмислюється вже наявний досвід, розширюються межі розуміння, людина стає більш чутливою до нової інформації. Як результат — актуалізується суперечність між певним мисленнєвим ідеальним конструктором, який розглядається як необхідне, й усвідомленим досвідом особистості. Для подальшого розгор-

1 – рефлексивна дія
як внутрішня логіка здійснення
рефлексивного мінідіяння

2 – рефлексивний процес
як синтез та інтегральна дія
сукупності інших процесів

4 – діяльнісне рефлексування як
реальна основа регуляції будь-якої
діяльності й учинків

3 – рефлексія як механізм
розвитку і регуляції конкретної
упредметненої діяльності

Рис. 2.

Динамічно-діяльнісна організація рефлексування як регулятивного циклу

тання рефлексії потрібне певне особистісне зусилля. При цьому Т.В. Разіна [41, с. 250] виокремлює довільну й імпульсивну рефлексію. Перша характеризується як рефлексивний акт, котрий запускається за внутрішнім наказом, бажанням; вона характеризується контролем над початком перебігу рефлексивних процесів. Людина, звичайно, повинна мати потребу, мотив для такого довільного запуску рефлексії, а також усвідомлювати себе спроможною це зробити. Друга, імпульсивна рефлексія, виникає при зіткненні з перешкодою, з проблемою, з неможливістю діяти за старим взірцем.

Отож, рефлексивна діяльність відбувається не завжди, а лише у випадку активізації рефлексивних дій у процесі рефлексування з допомогою відповідних психологічних механізмів (рис. 2).

Значна кількість робіт з рефлексивної проблематики присвячена вивченню будови і складу рефлексивної дії. А.З. Зак, спираючись на уявлення О.М. Леонтьєва про будову людської діяльності [31], розглядає рефлексію як дію, тобто як такий процес, котрий спрямовується уявленням про результат, що повинен бути досягнутий. Він виділяє флексивні та рефлексивні дії. Якщо перші становлять зміст деякої конкретної діяльності і є такими, що змінюються, перетворюють об'єкти для оволодіння предметом діяння, то другі відрізняються тим, що їх об'єктами є самі ці флексивні дії. При цьому мета рефлексивної дії також інша — надати внутрішньої логічності процесу здійснення флексивної дії. Можна сказати, що рефлексія — це усвідомлення людиною логічної форми своєї дії, специфічне звернення до схеми цієї власної дії, до плану її побудови, або ж особлива активність, спрямована на встановлення справді важливих, закономірних орієнтирів, тобто рефлексія — це дія, спрямована на з'ясування підстав власного способу розв'язання задачі задля його узагальнення (теоретизування).

А. Я. Большунов виділяє наступні функції рефлексії в діяльності: а) оцінка і санкціонування продуктів, що формуються в діяльності, б) процесів їх породження та в) контроль за реалізацією цих процесів [10, с. 119]. При цьому, на думку автора, рефлексивними є лише ті процеси, котрі охоплюють експлікацію засад тієї або іншої оцінки або санкції та забезпечують експлікацію критеріїв, за якими здійснюється контроль. Він виділяє три форми рефлексії в діяльності: у першому випадку рефлексивні акти здійснюються відносно продуктів і результатів діяння, а процеси становлення продуктів не рефлексуються; у другому — рефлексія приймає форму контролю за процесами становлення цих продуктів; у третьому — вона набуває продуктивної функції у тому сенсі, що пов'язується з передбаченням і створенням умов розгортання тих чи інших стратегій рефлексування.

І. Караліотас, розрізняючи рефлексію над дією (ретрофлексію) і рефлексію у дії, підкреслює особливу роль рефлексії у структурі дії [61]. “Саме долучення рефлексивних функцій у дію ставить індивіда в позицію дослідника стосовно власної діяльності” [61, с.207]. На думку автора, формування в індивіда відкритої пізнавальної позиції щодо реальності багато в чому тотожне розвитку його рефлексивних процесів.

Для ефективної й активної взаємодії суб'єкта з дійсністю недостатньо тільки процесів, спрямованих переважно на орієнтування і пізнання (когнітивні процеси), на активацію та оцінювання (емоційні процеси), на стабілізацію активності (вольові процеси) і на спонуку, ініціацію цієї активності (мотиваційні процеси). Об'єктивно потрібні також і процеси, які відповідають за побудову, організацію і регуляцію активності (поведінки і діяльності). До них належать цілеутворення, антиципація, ухвалення рішення, планування, прог-

нозування, програмування, контроль, самоконтроль. На думку В.В.Пономарьової, ці процеси – сутнісно інтегральні, оскільки за своїми механізмами, змістом, онтологією вони є закономірним синтезом усіх інших основних психічних процесів [39, с. 60].

Рефлексія у своєму процесуальному статусі розгортається як процес ще вищого рівня узагальненості, ніж зазначені інтегральні процеси. Вона охоплює їх як свої операційні компоненти і базується на їх синтезі. Тому рефлексію можна і потрібно розглядати як процес вже не другого (як інтегральні процеси), а третього порядку складності. Інтегральні процеси задіюються до складу рефлексії не тільки у плані їх спрямованості на вирішення безпосередньо регулятивних завдань, а й задач саморегуляції, тобто стосовно організації внутрішньої діяльності. Отже, сама рефлексія як процес синтезує всю систему інтегральних процесів і значною мірою зводиться до такого синтезу.

А.В. Карпов, В.В. Пономарьова уточнюють уявлення про структуру регуляції самої рефлексії, будову її як процесу [26]. Вони вводять поняття регулятивного інваріанта – системи процесів, потрібних і достатніх для породження, організації і регуляції деякого цілісного поведінкового (діяльнісного) акту. В часовому розгортанні це виглядає наступним чином: цілеутворення → антиципація майбутніх результатів → ухвалення рішення про способи і засоби діяльності → прогнозування можливих змін умов діяльності, своїх дій, їх результатів → планування діяльності (що охоплює кілька можливих сценаріїв, варіантів її розгортання) → програмування діяльності (що припускає вибір вже якогось одного варіанту дій, його тимчасову організацію) → власне виконання → контроль виконання (поточний і завершальний) → самоконтроль (поточний і результативний) → корекція за допомогою звірки реально отриманих результатів з ідеальною метою й антиципованими результатами. Цей регулятивний інваріант має замкнутий характер: результати контролю співвідносяться з початковими уявленнями про цілі діяльності за допомогою зворотного зв'язку, в результаті чого може мати місце корекція двох типів – або компенсуючого, або трансформуючого.

Широке використання в літературі має розгляд рефлексії як свідомого мисленнєвого процесу, спрямованого на себе як предмет і об'єкт цілісного осмислення дійсності. Водно-

час категоріальна схема “властивість – відношення”, яка перебуває в основі такого трактування, є абстрактною і не дозволяє проникнути в суть конкретних механізмів психологічного надмеханізму рефлексії та розмежувати особистісно-сміслові, інтенційні, інтелектуальні, конструктивні та оцінкові компоненти, а також подати їх у зв'язках і відношеннях у загальній структурі. Тому постає завдання функціонального аналізу різних компонентів механізму рефлексивного процесу.

Більшість з існуючих у вітчизняній психології описів механізмів рефлексій можна з деякою часткою умовності поділити на дві основні групи. До першої, безперечно, відносяться постадійні характеристики процесу розгортання в діяльності рефлексивного механізму. Зокрема, одну з найгрунтовніших спроб операціоналізації механізму рефлексії здійснив О.О. Тюков. Основною функцією рефлексії, яка дозволяє дати найбільш узагальнену характеристику її процесам, є, на його думку, розвиток діяльності і мислення. Психологічний процес розвитку уможливується шляхом роботи індивідуальної свідомості і наступного оформлення результатів цієї роботи у формах дискурсивного мислення. Умовою виникнення рефлексії і рефлексивного виходу як початкового моменту процесу є “розрив”, що виникає в суспільній структурі діяльності. Наприклад, коли намічений план дій не приводить до належного результату, то запропоноване рішення відкидається, сенс і зміст діяльності не знаходять розуміння в інших людей. Рефлексивний вихід організовується з метою зрозуміти зміст здійснюваної або запланованої діяльності. Ця властивість рефлексивного процесу визначається автором як “інтенційний компонент” механізму рефлексії. Сам цей механізм, реалізуючись, спонукає наявність таких етапів:

– первинну *категоризацію* – етап, коли “мислення вперше втручається у роботу свідомості”, набір мисленнєвих засобів категоріально оформляється і задає визначеність діяльності в цілому;

– *конструювання* системи рефлексивного відображення дійсності – окремі мисленнєві засоби співвідносяться між собою і взаємопов'язуються в деякій конструкції;

– *схематизацію* змісту – система засобів рефлексування повинна бути представлена як схематизована картина діяльності; це найважливіший компонент, оскільки “тільки пре-

зентована знаковими засобами діяльність, котра рефлексується, одержує своє усвідомлене інобуття” [52, с. 70];

– *об’єктивізацію* змісту – схематизований зміст починає існувати як модель діяльності, яка рефлексується, цей етап замикає процес рефлексії у формі освоєння результатів рефлексивного діяння.

Загальну структуру компонента О.О. Тюков визначає як психологічний механізм рефлексії, у той же час як кожний такий компонент розглядається як етап психологічної дії [52, с. 72–74]. Проте даний психологічний механізм рефлексії характерний перш за все для кооперативної діяльності і не завжди може бути так само повно розгорнутий в діяльному зреалізуванні окремої особи.

Деяко по-іншому — з погляду перебудови суб’єктом своєї свідомості — розглядають механізм рефлексії І.Н. Семенов і С.Ю. Степанов [46, с. 38]. Вони виділяють п’ять основних етапів розгортання даного механізму:

1) актуалізація смислових структур Я при входженні суб’єкта у проблемно-конфліктну ситуацію і при її розумінні;

2) вичерпання цих сенсів, котрі актуалізувалися, при апробації різних стереотипів досвіду і шаблонів дії;

3) їх дискредитація в контексті виявлених суб’єктом суперечностей;

4) інновація принципів конструктивного подолання цих суперечностей через осмислення цілісним Я проблемно-конфліктної ситуації і самого себе в ній ніби наново — власне фаза “переосмислення”;

5) реалізація цього наново знайденого цілісного сенсу через подальшу реорганізацію змісту особистого досвіду і дієве, адекватне подолання суперечностей проблемно-конфліктної ситуації.

Схема С.Ю. Степанова і І.Н. Семенова, на відміну від попередньої, може бути застосована швидше до індивідуальної, ніж до кооперативної діяльності, і вимагає певних модифікацій при аналізі рефлексивних процесів у групі.

Опис механізму рефлексії, співвіднесеного з процесом здійснення діяльності, можна знайти і у Б.І. Хасана [55, с. 62]. Коли діяльність, здійснювана за відомими взірцями, не приводить до бажаного результату, то відбувається спонтанне включення рефлексивного рівня міркування. Зупинка неефективних дій, яка феноменологічно виглядає як пауза, перерва зовнішньої активності, — перша операція вихо-

ду в позицію рефлексії, яка, проте, не означає ще автоматичного початку процесу рефлексії. Друга операція свідчить про ініціацію рефлексивного процесу і полягає у відмові від колишньої організації діяльності, тобто у відчуженні діяльності від її носія. Для її здійснення потрібне виділення у внутрішньому плані діяльності “іншого Я”, яке зможе виконувати надситуативну роботу, ортогонально стосовно Я — носія непродуктивної діяльності. У зміст наступної операції входить побудова рамок того, що рефлексується, себто фіксація часових і просторових меж ситуації. Реконструкція змісту ситуації, що рефлексується (ретроспективна рефлексія), і конструювання змісту (в проспективній рефлексії) припускають як опорну дію вибір позиції для “Я-рефлексуючого”, оскільки саме певна позиція зумовлює і засоби роботи, і вибір елементів змісту. Як наскрізну можна позначити операцію співвідношення бажаного результату із ситуаціями діяльності, спрямованої на її досягнення. Саме реалізація даної операції дозволяє позначити процес як рефлексивний. Співвідношення задіюється як специфічна операція, котра пронизує весь рефлексивний процес з моменту досягнення відчуження.

Друга, умовно виокремлена і численніша, категорія дослідників обмежується сутнісним визначенням механізму рефлексії, розкриваючи його відмінні особливості, а в окремих випадках — основні функції. Так, В.С. Шаров розглядає рефлексію в цілому як механізм, за допомогою якого не тільки щось пізнається, але й відбуваються зміни як у суб’єкті, так і в об’єкті [57]. Наприклад, у тому разі, коли людині доводиться втручатися у природний перебіг подій, або ж коли сама діяльність стає предметом її активності. Крім того, рефлексія розуміється автором не тільки як механізм усвідомлення і зміни діяльності, а й як механізм, котрий оформляє свідомість і самосвідомість людини, формує систему її зовнішніх і внутрішніх меж.

Розглядаючи рефлексію у структурі саморегуляції особи, Ю. Н. Кулоткін визначає механізм рефлексії як спрямованість на пошук, вироблення засобів, за допомогою яких можна було б досягти поставленої мети (гіпотез, антиципованих схем, моделей) [30, с. 75]. При цьому він виділяє в особі людини дві функції: “Я — виконавець” і “Я — контролер”. Вони виявляються на різних рівнях відображення рефлексії. У результаті рефлексія у цьому психо-

логічному механізмі саморегуляції виконує функцію багаторівневого зворотного зв'язку.

В рамках підходу, запропонованого В.І. Слободчиковим [47], намічаються цікаві і продуктивні перспективи вивчення рефлексії у процесі життєдіяльності особи. Рефлексія, з погляду автора, функціонує як єдність психологічних механізмів інтеграції і диференціації особи, які задають можливості її зростання і розвитку.

Таким чином, рефлексія є механізм розвитку і регуляції діяльності. Значний внесок у розробку проблеми рефлексії здійснили Г.П. Щедровицький і його учні [58; 59]. Вони розглядають рефлексію як процес і структуру діяльності та як механізм її природного розвитку. В рамках СМД-методологічного підходу до діяльності як до універсальної, конструктивної системи, “з одиниць якої можна будувати моделі будь-яких соціальних явищ і процесів”, рефлексія постає “принципом розгортання схем діяльності”, найважливішим моментом у механізмах її розвитку, тобто “моментом, від якого залежать усі без винятку організованості діяльності” [58, с. 360]. При цьому рефлексія характеризується як “рефлексивний вихід”, тобто перехід діяча із внутрішньої позиції, на якій він знаходився, коли виконував ту чи іншу діяльність, на зовнішню рефлексивну позицію, стосовно якої попередні діяльності є матеріалом аналізу, а майбутня — проектним об'єктом. Перейшовши у позицію нової діяльності, індивід знаходить засоби “побудови сенсів”, виходячи з яких він розуміє й описує колишню діяльність. Ця друга діяльність рефлексивно “поглинає” першу як матеріал.

Саме діяльність як цілісна система, що має свою власну логіку і структуру, об'єктивно неможлива без спеціальних процесів, спрямованих на її організацію і регуляцію. У своїй сукупності вони утворюють перехідний рівень інтеграції між окремими психічними процесами і цілісною регуляцією діяльності, поведінки. При цьому виникає досить своєрідний феномен, який А.В. Карпов умовно позначив як явище **діяльнісного рефлексування** [24, с. 95]. Основні регулятори внутрішньої, власне психічної, діяльності — операційні засоби, які спочатку склалися в діяльності і тому мають аналогічну їй — діяльнісну — природу. Завдяки цьому архітектоніка, структура і принципи діяльності можуть “обертатися” самі на себе, а відтак виникає феномен (і механізм) діяльнісного рефлексування. Даний феномен є

реальною основою для регуляції рефлексивної діяльності, а також і для рефлексії як складно-динамічного процесу в цілому.

Огляд літератури дає змогу зробити висновок, що у формуванні та функціонуванні рефлексивних процесів беруть участь різні аналітичні процеси: когнітивні, вольові, емоційні й особистісні риси і властивості інтегруються й уможливають вияв рефлексивності в діяльності. За своєю спрямованістю рефлексивні процеси зорієнтовані не на прийом і переробку інформації, а на організацію та регуляцію теперішньої, майбутньої й аналіз минулої діяльності. Результатом дії рефлексивного механізму є виникнення специфічної якості рефлексивності — здатності здійснити вихід за рамки безпосередньої регуляції діяльності з метою її аналізу. Унікальність рефлексії полягає в тому, що, будучи результатом інтеграції інших психічних утворень, рефлексивна діяльність одночасно може обернутися і на себе, і на інші її ж визначальні психічні процеси задля їх аналізу, контролю і регуляції. Ця специфічна людська риса виокремлює властивість рефлексивності серед решти психодуховних процесів.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Рефлексія як складна комплексна проблема характеризується недостатньою визначеністю свого категорійно-понятійного змісту і місця у системі психологічних понять. Вона розглядається з позицій різних базових психологічних категорій, однак недостатньо чітко осмислена стосовно своєї якісної визначеності і специфіки.

2. Через виняткову складність і специфічність рефлексія потребує комплексного і різнобічного вивчення в її основних модусах і специфікаціях, таких як “здатність — процес — властивість — стан”. Її сутнісна особливість полягає в тому, що, хоча вона й може бути подана як здатність, процес, властивість, стан, все ж не зводиться ні до одного з них, оскільки лише синтез указаних модусів становить її якісну визначеність.

3. Специфіка рефлексії як базової здатності суб'єкта полягає у спрямованості не на зовнішній світ, а на сам спосіб його пізнання, завдяки чому уможливується усвідомлення і регуляція життєдіяльності та з'являється перспектива принципово нового типу взаємодії з дійсністю, даною вже не безпосередньо, а у

формах мислення.

4. Питання про типологізацію рефлексивних процесів вирішується в сучасній психології неоднозначно. Переважна більшість конкретно-наукових розробок рефлексії пов'язані з дослідженням її як процесу, а точніше – специфіки рефлексивних процесів, зумовлених різноманітними реально-практичними ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, що вимагає від неї розвинутого вміння “вписатися”, скоординувати свої автономні дії з діями навколишніх.

5. Процес рефлексії розгортається завжди на фоні відповідного стану рефлексування, який, на противагу іншим психічним станам, принципово не має власного змісту і тому може бути засобом експлікації будь-якого іншого стану, змісту чи фрагмента психіки та психічного у цілому. Рефлексія стосовно всіх інших психічних станів виконує функцію їх інтеграції у структурі актуального Я, забезпечуючи суб'єктивність як таку, і тому вона об'єктивно постає як утворення вищого рівня інтеграції, метастан.

6. Рефлексія як психічна властивість є якісною характеристикою суб'єкта і його психіки. Вона унікальна для людини, виділяє останню серед усіх інших живих істот, надає специфіки і винятковості людській психіці, видозмінює характер дії багатьох аналогічних закономірностей і феноменів.

7. Рефлексія є максимально узагальненою, інтеграційною психічною рисою-якістю. Вона однопорядкова за складністю феномена свідомості і відноситься до розряду максимально складних — системно-сенергійних характеристик психіки.

1. *Ананьев Б.Г.* Психология и проблемы человекознания // Избр. психол. труды: В 70-ти т. / Под ред. А.А.Бодалева. – М.–Воронеж, 1996. – 384 с.

2. *Андреева Г.М.* Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 376 с.

3. *Антипов Г.А.* К вопросу об уровнях рефлексии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. Тезисы докладов и сообщений к науч.-метод. конференции 2–4 декабря 1986 г. – Новосибирск, 1986. – С. 32–34.

4. *Азаров Н.Н.* Стиль действия: рефлексивность — импульсивность // Вопросы психологии. – 1982. – № 3. – С. 121–126.

5. *Антипов Г.А., Донских О.А.* Проблема периодизации историко-философского процесса с позиций представления о рефлексии // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 21–39.

6. *Барabanщиков В.А.* Системогенез чувственного восприятия. – М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 464 с.

7. *Барцалкина В.В.* О взаимосвязи самосознания и рефлексии в онтогенезе // Проблемы логической организации рефлексивных процессов: Тез. науч. конф. – Новосибирск, 1986. – С. 232–234.

8. *Варбан М.Ю.* Рефлексия професійного становлення в юнацькому віці // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 80–83.

9. *Божович Л.И.* Психологический анализ условий формирования и строения гармонической личности // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука. – 1981. – С. 257–284.

10. *Большунов А.Я., Молчанов В.А., Трофимов Н.Г.* Динамика рефлексивных актов в продуктивной мыслительной деятельности // Вопросы психологии. – 1984. – № 5. – С. 117–124.

11. *Буторин В.Я.* Роль и структура рефлексии в информационном взаимодействии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов: Тез. науч. конф. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 157–158.

12. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // Выготский Л.С. Собрание сочинений. В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 6–361.

13. *Вульфова Б.З., Харькин В.Н.* Педагогика рефлексии: Выгляд на профессиональную подготовку учителя. – М.: Магистр, 1995. – 112 с.

14. *Гинецинский В.И.* Предмет психологии. Дидактический аспект: Пособие для преподавателей. – М.: Логос, 1994. – 214 с.

15. *Голубева Э.А.* Дифференциальный подход к способностям и склонностям // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 5. – С. 13–24.

16. *Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

17. *Давыдов В.В.* Теория развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 264 с.

18. *Давыдов В.В.* Учебная деятельность: состояние и проблемы исследований // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 5–14.

19. *Деева Н.А.* Рефлексивные механизмы переживания кризиса и изменение ценностно-смысловой сферы: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. – Пермь: Государственный педагогический университет, 2005. – 22 с.

20. *Егорова М.С.* Сопоставление дивергентных и конвергентных особенностей когнитивной сферы детей // Вопросы психологии. – 1987. – № 4. – С. 12–23.

21. *Зарецкий В.К., Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Рефлексивно-личностный аспект формирования творческих задач // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С. 112–117.

22. *Зинченко В.П.* Миры сознания и структура сознания // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–36.

23. *Ильин Е.* Проблема способностей: два подхода к ее решению // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, № 2. – С. 23–31.

24. *Карпов А.В.* Психология рефлексивных механизмов деятельности. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – 424 с.

25. *Карпов А.В., Скитяева И.М.* Психология рефлексии. – М.: ИП РАН, 2002. – 312 с.

26. *Карпов А.В., Пономарева В.В.* Психология рефлексивных механизмов управления. – М.: ИП РАН, 2000. – 268 с.

27. *Кислицина Т.А.* Организация рефлексивных процессов в самовоспитании студентов // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 196–197.

28. *Комар Т.В.* Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2003. – 15 с.

29. *Котик І.О.* Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктивності людини. Автореф. дис... канд. психол. наук:

- 19.00.01. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2004. – 20 с.
30. Кулюткин Ю.Н. Рефлексивная регуляция мышления / Деятельность и психические процессы: Тез. докл. к V Съезду Общества психологов СССР. – М., 1977. – С. 72–79.
31. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
32. Максименко С. Психологія особистості: парадигма життєтворення // Психологія і суспільство. – 2006. – №4. – С. 8–52.
33. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: У 2-х т. – К.: Форум, 2002. – Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.; Т.2: Моделювання психологічних нововведень: генетичний аспект. – 335 с.
34. Мамардашвили М.К. Стрела познания: набросок естественно-исторической гносеологии // Под ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 304 с.
35. Матюшкин А.М. Основные направления исследований по психологии мышления // Психологический журнал. – 1985. – Т.6, №1. – С. 3–14.
36. Муқанов М.М. Исследование когнитивной эмпатии и рефлексии у представителей традиционной культуры // Исследование рече-мысли. – Алма-Ата, 1979. – С. 54–73.
37. Огурцов А.П. Альтернативные модели анализа познания: рефлексия и понимание // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 13–20.
38. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 66–73.
39. Пономарева В.В. Психодіагностика рефлексивності як метод соціально-психологічного управління. Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – М.: РГБ, 2002. – 191 с.
40. Пономаренко І.Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.М. Мечникова, 2003. – 15 с.
41. Разина Т.В. Рефлексия в педагогическом мышлении // Психология профессионального педагогического мышления / Под ред. М.М. Кашанова. – М.: Институт психологии РАН, 2003. – С. 233–282.
42. Реан А.О., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
43. Розин В.М. Рефлексия в структуре сознания личности // Проблемы рефлексии. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 222–228.
44. Роменец В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
45. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
46. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35–42.
47. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе // Проблемы рефлексии. – Новосибирск, 1987. – С. 60–68.
48. Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии. – 1990. – №3. – С. 25–36.
49. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности. Модели психологического развития. – К.: Лыбидь, 1992. – 215 с.
50. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач // Вопросы психологии. – 1982. – №2. – С. 99–104.
51. Степанов С.Ю., Семенов И.И. Психология рефлексии: проблемы и исследования // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 31–40.
52. Тюков А.А. О путях описания психологических механизмов рефлексии // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 69–76.
53. Фурман А.В. Психологія української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
54. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.
55. Хасан Б.И. Операции рефлексивной коррекции в конфликтном взаимодействии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск: Наук, 1986. – С. 62–63.
56. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – М. – Томск: Барс, 1997. – 392 с.
57. Шаров В.С. Психология ограниченного субъекта. – Томск: Изд-во ТГУ, 2000. – 241 с.
58. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Школа Культ. Политики, 1995. – 760 с.
59. Щедровицкий Г. Методологічна організація сфери психології // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 7–24.
60. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 555 с.
61. Brinthaupt J., Lipka R. Developmental differences in self-concept and self-esteem among kindergarten through twelfth grade students // Child study journal. – 1985. – Vol. 15. – P. 207–221.
62. Brown A.L., Bransford J.D., Ferrara R.A., Campione J.C. Learning, remembering, and understanding // J.H. Flavell, E.M. Markman (eds.). Handbook of Child Psychology. – Vol. 3: Cognitive Development. Fourth edition. – New York: Wiley, 1983.
63. Dorntr P. Self-reflection and problem solving // Human and artificial intelligence. – Berlin, 1978. – Vol. 7. – P. 101–107.

Надійшла до редакції 02.12.2007.